

Dionisije II Mlađi i Jadransko more

Salmedin Mesihović

Sarajevo

<https://orcid.org/0009-0003-8319-7805>

Abstract: The topic of the work is the positions of the Syracuse hegemony on the Adriatic Sea during the first tyrannid-period of Dionysius II. The Sicilian-Roman historian Diodorus wrote that Dionysius II. founded two poleis (as apoikias) on Adriatic coast of Apulia. The reason for its establishment was the protection of sea routes and trade on Strait of Otranto and Adriatic Sea, which were threatened by pirates from the coastal communities. In that period Adriatic Sea was domain of Syracusan hegemony and at the time (357th BC) when Dion moved from Balkanic Greece to Sicily, the flotilla, which had a zone of responsibility on Adriatic Sea and that part of Ionian Sea that gravitated to Strait of Otranto, was commanded by the historian Philistus, a loyal follower of Dionysius II. After Philistus was informed by Dionysius II. on the sudden return of Dion with a mercenary army to Sicily, he with his fleet and army leaves the Adriatic Sea and Strait of Otranto and goes to help Dionysius II. After that, the hegemony of Syracuse on the Adriatic Sea, islands and parts of the coast ends, and the poleis there (both those founded, helped to found, occupied and protected by Dionysius the Elder and those founded by Dionysius the Younger) become independent, while the vacant space is occupied by corsairs from maritime Etruscan and Illyrian communities and groups. Thus, 357th BC can be considered the year when Syracusan hegemony on Adriatic Sea and Strait of Otranto ended.

Keywords: Dionysius the Younger, Adriatic Sea, Apoikia, Philistus

Uvod u temu

Pitanje djelovanja Dionisija II Mlađeg na Jadranu jedno je od manje istraženih poglavlja u historiografiji koja se bavi klasičnom civilizacijom. Iako se u historiografiji naglasak tradicionalno stavlja na njegovog oca, Dionisija I Starijeg, koji je uspostavio moćnu sirakušku hegemoniju i u Jadranskom moru, razdoblje prve tiranide njegovog nasljednika otvara specifične probleme u pogledu kontinuiteta, ali i raspada te dominacije. Primarni izvori – Diodor, Plutarh i Kornelije Nepot – svjedoče o osnivanju apoikija na apulskoj obali te o ulozi Filista, bliskog saradnika Dionisija II, u nadzoru Otrantskog prolaza i Jadranskog mora. Ovi podaci, premda fragmentarni, pružaju mogućnost da se rekonstruira ne samo političko-diplomatska i vojna dimenzija sirakuške prisutnosti nego i šire implikacije za obalne zajednice, polisne organizacije i trgovinu na prijelazu iz IV st. pr. n. e. u novu etapu regionalne povijesti.

Svrha ovoga rada jest da se analizom pisanih izvora kritički ispita priroda i trajanje kontrole Dionisija II nad Jadranom, uloga Filista kao zapovjednika flote te posljedni kraj sirakuške hegemonije nakon 357. godine pr. n. e. Time se otvara i pitanje kako je gubitak sirakuške pomorske moći utjecao na proces osamostaljenja lokalnih polisa poput onog isejskog, ali i na pojačanu aktivnost autohtonih ilirskih i etrurskih skupina koje popunjavaju vakuum moći na moru. Rad je zamišljen da bude primarno historiografske naravi, kao osnova za eventualna, ali i nesumnjivo potrebna buduća istraživanja koja bi detaljnije zahvatila i arheološke segmente, kao što su urbanistički tragovi, nalazi pokretnog materijala (posebno uključujući numizmatiku). Arheološka istraživanja, uključujući i revizije dosadašnjeg poznatog materijala i nova saznanja, ponudile bi nesumnjivo nove aspekte u tumačenju ovog prijelomnog razdoblja.

Apoikije Dionisija II na Jadranu

Opisujući prvi period tiranide Dionisija II Mlađeg¹ u Sirakuzi, Diodor kazuje (XVI, 5, 3): κατὰ δὲ τὴν Ἀπουλιαν δύο πόλεις ἔκτισε βουλόμενος ἀσφαλῆ τοῖς πλέουσι τὸν Ἴονιον πόρον ποιῆσαι: οἱ γὰρ τὴν παραθαλάττιον οἰκοῦντες βάρβαροι ληστρίσι πολλαῖς πλέοντες ἄπλουν τοῖς ἐμπόροις παρεσκεύαζον πᾶσαν τὴν περὶ τὸν Ἄδριαν θάλατταν. (“U Apuliji je / Dionisije Mlađi, op. a./ osnova dva polisa² jer je htio moreplovcima učiniti sigurnim prijelaz preko Jonskog mora, jer su barbari koji su živjeli uz obalu običavali isploviti u brojnim gusarskim brodovima i činiti cijelu obalu duž Jadranskog mora nesigurnom za trgovce.”).

Diodor govori o osnivanju dva polisa u okviru Dionisijeve (Mlađeg) politike kreiranja mira i stabilnosti u zonama domene vlasti, kontrole i utjecaja koje je za Sirakuzu bio ostvario njegov otac.³ Iako Diodor o tome govori neposredno prije nego što spominje odlazak Diona⁴ iz Sirakuze,⁵ osnivanje ova dva polisa na apulskoj

¹ Sin i nasljednik Dionisija Starijeg (koji je 405. god. pr. n. e. ustanovio tiranidama nad sirakuškim polisom), bio je i sam tiranin Sirakuze u periodima od 367. do 357. pr. n. e. i od 346. do 344. god. pr. n. e.

O dvojici Dionisija i njihovim tiranidama v. Smith 1867, Tom I, 1033–1037; PWRE 1905, V. 1–2, col. 882–908; Gitti 1952; Stroheker 1958; 1968/1969; 2014; Fritz 1968; Woodhead 1970; Welcker 1971; Frolov 1975; 1976; Boehringer 1979; Manni 1979; Anello 1980; Sanders 1979; 1981; 1987; 2015; Sordi 1979; 1980; 1980a; 1981; 1999; 2000; Westlake 1983; Buora 1984; 1984a; Caven 1990; Muccioli 1999; Bonacasa et al. 2002; D’Andria 2002; Dreher 2010; Manfredi 2015; Costanza 2022.

² Odlučili smo da u prijevodu koristimo riječ “polis” umjesto “grad”, jer je po smislu teksta jasno riječ o polisu u punom smislu, tj. gradskom naselju s okolnim područjem, znači određenoj zajednici s teritorijom i središnjim naseljem, a ne samo gradu u urbanom kontekstu.

³ *Diod.* XVI, 5, 1–4.

⁴ Δίων ὁ Συρακόσιος, živio od 408. do 354. god. pr. n. e. bio je brat Aristomaha, Ἀριστομάχη, jedne od dvije supruge Dionisija I. Starijeg. Poštovalac i učenik Platona, Dion je bio najpovjerljiviji saradnik i savjetnik Dionisija Starijeg. Bio je i enormno bogat. Međutim, i pored početnih dobrih odnosa, Dion je zapao u nepovjerenje Dionisija Mlađeg, pa je morao otići u balkansku Grčku. Nakon nekog vremena se s plaćeničkom vojskom vratio na Siciliju i značajno doprinio padu prve tiranide Dionisija Mlađeg. O njemu v. *Plat. Epist.*, 7; *Diod.* XVI, 6; 9–13; 16–21; 31, 7; 36, 3–5; *Corn. Nep. Dion; Plut. Dion; Plut. Com. Timol.* – *P. Aemil.* 2; *Athen.* XI, 508; Smith 1867, Tom I, 1027–1028; PWRE 1905, V. 1–2, col. 834–846.

⁵ Diodor (XVI, 6, 1) ovo datira u arhonat Kefisodota (366/365. god. pr. n. e.) i konzulsku godinu Gaja Sulpicija

obali se može, ali ipak i ne mora datirati u prve godine prve tiranide Dionisija Mlađeg u Sirakuzi. I druga informacija gdje se u Diodorovom narativu spominju ovi novoosnovani polisi može se vezati za Diona, i to sada za njegov povratak na Siciliju (vodeći sa sobom plaćeničku vojsku) s ciljem zbacivanja tiranide Dionisija Mlađeg. Taj povratak se desio 357. god. pr. n. e.

Diod. XVI, 10, 1–2: ὡς δ’ ἐπὶ τοῖς ὄροις τῆς Συρακοσίας ὁ Δίων ἦν, ἀπὴντα πρὸς αὐτὸν πλῆθος ἀνόπλων ἀνθρώπων ἔκ τε τῆς χώρας καὶ τῆς πόλεως: ἀπίστωσ γὰρ διακείμενος ὁ Διονύσιος πρὸς τοὺς Συρακοσίους πολλῶν τὰ ὄπλα παρήρητο. κατὰ δὲ τοῦτον τὸν καιρὸν ὁ μὲν τύραννος περὶ τὰς νεοκτίστους πόλεις κατὰ τὸν Ἄδριαν διέτριβε μετὰ πολλῶν δυνάμεων, οἱ δ’ ἐπὶ τῆς φυλακῆς τῶν Συρακουσσῶν ἀπολειφθέντες ἡγεμόνες τὸ μὲν πρῶτον ἐπειρῶντο μετακαλεῖσθαι τοὺς Συρακοσίους ἀπὸ τῆς ἀποστάσεως: ἀκατασχέτου δὲ τῆς ὀρμῆς τῶν ὄχλων οὔσης ἀπογνόντες τοὺς μισθοφόρους καὶ τοὺς τὰ τοῦ δυνάστου φρονοῦντας ἤθροισαν καὶ τὰς τάξεις πληρώσαντες τοῖς ἀφροστηκόσιν ἐπιθέσθαι διέγνωσαν. (“Kad je Dion bio na granicama sirakuškog teritorija, u susret mu je došla gomila ljudi bez oružja, kako sa sela tako i iz grada, jer je Dionisije, budući da je sumnjao na Sirakužane, razoružao mnoge od njih. Otprilike u to vrijeme tiranin je boravio u novoosnovanim polisima duž Jadrana s velikim snagama, a zapovjednici koji su bili ostavljeni na čelu sirakuškog garnizona isprva su pokušali odvratiti Sirakužane od pobune. Ali, kako se impuls mase nije mogao obuzdati, /zapovjednici garnizona u Sirakuzi, op. a./ odustali su u očaju i okupili su plaćenike i one koji su bili na strani tiranina i, popunivši svoje redove, odlučili su napasti ustanike.”)

Petika (*Caius Sulpicius Peticus*) i Gaja Licinija Kalva (*Caius Licinius Calvus*) koja je trajala od marta 364. do marta 363. god. pr. n. e.: ἐπ’ ἀρχοντος γὰρ Ἀθήνησι Κηφισοδότου Ῥωμαῖοι κατέστησαν ὑπάτους Γάιον Λικίνιον καὶ Γάιον Σουλπίκιον. ἐπὶ δὲ τούτων Δίων ὁ Ἰππάρινου, Συρακοσίων ὑπάρχων ἐπιφανέστατος, ἔφυγεν ἐκ τῆς Σικελίας καὶ διὰ τὴν λαμπρότητα τῆς ψυχῆς ἠλευθέρωσε Συρακοσίους καὶ τοὺς ἄλλους Σικελιώτας διὰ τοιαύτας τινὰς αἰτίας. (“Kada je Kefisodot bio arhont u Ateni, Rimljani su izabrali kao konzule Gaja Licinija i Gaja Sulpicija. Za vrijeme njihove dužnosti, Dion, sin Hiparina i najistaknutiji od Sirakužana, pobjegao je sa Sicilije.”). Međutim, u Platonovom “Sedmom pismu” (329c) se, uslijed dvorskih spletki, protjerivanje Diona iz Sirakuze desilo oko tri mjeseca po dolasku Platona u Sirakuzu, koje se datira u 367. god. pr. n. e.

Početak građanskog rata u sirakuškom “carstvu”

Dok je Dion sa svojim plaćenicima i golemom masom pobunjenih Sirakužana zauzimao sam grad, izuzev citadele u kojoj su se utvrdili vojnici i pristalice tiranide, Dionisije Mlađi i njegova vojska i flota su se još uvijek nalazili udaljeni. O tome Diodor (XVI, 11, 3) navodi sljedeće: Διονύσιος δὲ κατὰ τούτους τοὺς καιροὺς αὐτὸς μὲν ἔτυχε διατρίβων περὶ Καυλωνίαν τῆς Ἰταλίας, Φίλιστον δὲ τὸν στρατηγὸν περὶ τὸν Ἄδριαν ὄντα μετεπέμψατο μετὰ τῆς ναυτικῆς δυνάμεως καὶ προσέταξε πλεῖν εἰς τὰς Συρακούσας, ἀμφοτέρων δ' εἰς τὸν αὐτὸν τόπον ἐλθεῖν σπυδόντων ὁ μὲν Διονύσιος ἦκεν εἰς τὰς Συρακούσας ἡμέραις ὕστερον ἑπτὰ τῆς Δίωνος καθόδου. (“Desilo se da je sam Dionisije /Mlađi, op. a./ u to vrijeme boravio u blizini Kaulonije⁶ u Italiji, pa je poslao po Filista,⁷ svog zapovjednika, koji je krstarilo Jadranom, da dođe sa svojom flotom i naredio mu da otplovi u Sirakuzu. Obojica su požurila da stignu na isto mjesto, ali Dionisije je stigao sedam dana nakon Dionova povratka.”).

Plutarh u životopisu Diona (26) navodi kako su Dionovi vojnici iskoristili priliku, kada je Dionisije Mlađi s flotom otplovio u Italiju, i krenuli direktno da zauzmu Sirakuzu: μάλιστα δ' αὐτοὺς ἐθάρρυνε τὸ συμβεβηκὸς αὐτομάτως

⁶ Καυλωνία, polis na istočnoj strani antičke Brutije, na obali Jonskog mora. Dionisije Stariji je 389. god. pr. n. e. zauzeo Kauloniju, njene stanovnike preselio u Sirakuzu (s dodjelom sirakuškog građanstva), grad sravnio sa zemljom, a teritoriju dodijelio Lokrinjanima. *Diod.* XIV, 106, 3.

⁷ Historičar Φίλιστος, živio od cc. 432. do 356. god. pr. n. e., u prvo je vrijeme bio podržavatelj i suradnik tiranide Dionisija Starijeg. Međutim, Filist je, 386. god. pr. n. e., pao u nemilost Dionisija Starijeg jer je bez tiraninove dozvole oženio kćerku Leptina, brata tiranina. Radi toga je protjeran iz Sirakuze. U Adriji je Filist boravio sve do poziva za povratak u Sirakuzu. Kasnije je Filist do samoga svoga kraja ostao lojalan Dionisiju Mlađem. Njegov historioografski rad je bio vrlo cijenjen u epohi klasične civilizacije. O njemu v. *Corn. Nep. Dion* 3; *Cic. De Orat.* II, 57; *Cic. Epist. fr. Quintus*, II, 11; *Cic. De div.* I, 39; I, 73; *Dionys. Halic. Epist. ad Pomp. Gem.* 3–5; *Dionys. Halic. Ant. Rom.* I, 22; *Diod.* V, 6; XIII, 91; 103; XIV, 8; XV, 7; 89; 94; XVI, 11; 16; *Plin. Mai. NH.* VIII, 61; 64; *Plut. Dion.* 11–16; 19; 25; 35–37; *Plut. Nic.* 1; 19; 28; *Plut. Alex.* 8; *Plut. Timol.* 15; *Plut. Pelop.* 34; *Plut. Mor. Exil.* 605c; *Plut. Mor. De malig.* *Herod.* 3; *Paus.* I, 13, 9; 29, 12; V, 23; *Euseb. Prepar.* X, 7, 1; *Steph. Byz.* s. v. Ἀρβέλαι; Νακόνη; Ἐποθήκη; s. v. Νώνυμνα; s. v. Φιλίσκος ἢ Φίλιστος; s. v. Φίλιστος; FGrH 556; Smith 1849, Tom III, 295–297; PWRE 1938, XIX, 2, col. 2409–2429.

περὶ τὴν ἀποδημίαν τοῦ Διονυσίου: νεωστὶ γὰρ ἐκπεπλευκῶς ἐτύγγανεν ὀγδοήκοντα ναυσὶν εἰς τὴν Ἰταλίαν. διὸ καὶ τοῦ Δίωνος παρακαλοῦντος ἐνταῦθα τοὺς στρατιώτας ἀναλαμβάνειν πολὺν χρόνον ἐν τῇ θαλάσῃ κεκακωμένους, οὐχ ὑπέμειναν αὐτοὶ σπυδόντες ἀρπάσαι τὸν καιρὸν, ἀλλ' ἐκέλευον ἡγεῖσθαι τὸν Δίωνα πρὸς τὰς Συρακούσας. ἀποσκευασάμενος οὖν τὰ περιόντα τῶν ὄπλων καὶ τῶν φορτίων ἐκεῖ, καὶ τοῦ Συνάλου δεηθεὶς, ὅταν ἦ καιρὸς, ἀποστεῖλαι πρὸς αὐτόν, ἐβάδιζεν ἐπὶ τὰς Συρακούσας. πορευομένῳ δ' αὐτῷ πρῶτον μὲν Ἀκραγαντίνων προσεχώρησαν ἰπτεῖς διακόσιοι τῶν περὶ τὸ Ἐκνομον οἰκούντων, μετὰ δὲ τούτους Γελῶοι. ταχὺ δὲ τῆς φήμης διαδραμούσης εἰς Συρακούσας Τιμοκράτης, ὁ τῇ Δίωνος γυναικὶ συνοικῶν, Διονυσίου δ' ἀδελφῆ, τῶν ἀπολελειμμένων ἐν τῇ πόλει φίλων προεστῶς, ἐκπέμπει κατὰ τάχος ἄγγελον τῷ Διονυσίῳ γράμματα κομίζοντα περὶ τῆς Δίωνος ἀφίξεως. αὐτὸς δὲ τοῖς κατὰ τὴν πόλιν προσεῖχε θορύβοις καὶ κινήμασιν, ἐπηρμένων μὲν πάντων, διὰ δ' ἀπιστίαν ἔτι καὶ φόβον ἠσυχάζοντων. τῷ δὲ πεμφθέντι γραμματοφόρῳ τύχη τις συμπίπτει παράλογος. διαπλεύσας γὰρ εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Ῥηγίνην διελθὼν, ἐπειγόμενος εἰς Καυλωνίαν πρὸς Διονύσιον ἀπήντησέ τινα τῶν συνήθων ἱερεῖον νεωστὶ τεθυμένον κομίζοντι: καὶ λαβὼν παρ' αὐτοῦ μοῖραν τῶν κρεῶν ἐχώρει σπουδῆ. τῆς δὲ νυκτὸς μέρος ὀδεύσας καὶ μικρὸν ἀποδαρθεῖν ὑπὸ κόπου βιασθεὶς, ὡς εἶχε, παρὰ τὴν ὁδὸν ἐν ὕλῃ τινὶ κατέκλινεν ἑαυτόν, πρὸς δὲ τὴν ὁσμὴν λύκος ἐπελθὼν, καὶ λαβόμενος τῶν κρεῶν ἀναδεδεμένων ἐκ τῆς πύρας, ᾤχετο φέρων ἅμα σὺν αὐτοῖς τὴν πύραν, ἐν ἧ τὰς ἐπιστολάς ὁ ἄνθρωπος εἶχεν. ὡς δὲ διεγερθεὶς ἦσθετο καὶ πολλὰ μάτην πλανηθεὶς καὶ διώξας οὐχ εὔρεν, ἔγνω μὴ πορεύεσθαι δίχα τῶν γραμμάτων πρὸς τὸν τύραννον, ἀλλ' ἀποδρὰς ἐκποδῶν γενέσθαι. (“Ali ono što ih je najviše ohrabrilo bila je slučajna odsutnost Dionisija /Mlađeg, op. a./ iz Sirakuze, jer baš je nedavno otplovio s osamdeset lađa u Italiju. Stoga, iako je Dion poticao svoje vojnike da se ovdje⁸ oporave nakon dugih muka na moru, oni nisu pristali na to, toliko su bili željni da iskoriste svoju priliku, već su ga poticali da ih povede prema Sirakuzi. U skladu s tim, odlivši ondje suviše oružje i prtljagu, zamolio je

⁸ Dionova vojska se iskrcala u luci Minoa, na onom dijelu Sicilije koji su kontrolirali Kartaginjani. Tada je ovom lukom zapovijedaio Sinil, a on je imao odranije gostoprimstvo s Dionom.

Sinala da mu to pošalje u pogodnu času, i krene na Sirakuzu. Dok je bio na putu tamo, prvo mu se pridružilo dvije stotine konjanika koji su pripadali Agrigentincima⁹ koji žive oko Eknoma,¹⁰ a zatim ljudi iz Gele.¹¹ Ali kako je glas o tome brzo došao u Sirakuzu, Timokrat, koji se oženio Dionovom ženom, Dionisijevom sestrom, i koji je stajao na čelu tiraninovih prijatelja koji su sada ostali u gradu, brzo je poslao glasnika Dionisiju /Mlađem, op. a./ s pismima u kojima je najavljivao Dionov dolazak. On je sam, štaviše, poduzeo korake da spriječi bilo kakve nemire ili metež u gradu, gdje su svi bili jako uzbuđeni, ali su još šutjeli zbog svog nepovjerenja i straha. Ali čudna nesreća zadesi čovjeka koji je bio poslan s pismima. Nakon što je prešao u Italiju i prošao kroz teritorij Regija,¹² i dok je žurio Dionisiju /Mlađem, op. a./ kod Kaulonije, susreo je jednog od svojih poznanika, koji je nosio životinju koja je nedavno bila žrtvovana, i nakon što je od njega uzeo dio mesa, nastavio je svojim putem svom brzi- nom. Ali nakon što je putovao dio noći, umor ga je natjerao da malo odspava i legne u šumi kraj puta, onako kakav je i bio. Tad je vuk došao na to mjesto, privučen mirisom, i zgrabivši meso koje je bilo pričvršćeno za torbu u kojoj je čovjek držao pisma, otiđe i s mesom i s torbom. Kad se čovjek probudio i shvatio šta se dogodilo, dugo je lutao u potrazi za onim što je izgubio, ali to nije mogao pronaći, i stoga je odlučio ne otići k tiraninu bez pisama, nego pobjeći i nestati.”)

I Kornelije Nepot u životopisu Diona, navodi (5, 4–6) kako je u vrijeme Dionovog pohoda na Sirakuzu Dionisije Mlađi boravio u Italiji: *Eo tempore aberat Dionysius et in Italia classem opperiebatur adversariorum, ratus neminem sine magnis copiis ad se venturum. Quae res eum fefellit. Nam Dion iis ipsis, qui sub adversarii fuerant potestate, regios spiritus repressit totiusque eius partis Siciliae potitus est, quae sub Dionysii fuerat potestate, parique modo urbis Syracusarum praeter arcem et insulam adiunctam oppido, 6 eo- que rem perduxit, ut talibus pactionibus pacem tyrannus facere vellet: Siciliam Dion obtineret, Italiam Dionysius, Syracusas Apollocrates, cui maximam fidem uni habebat Dionysius.* (“U to je vrijeme Dionisije /Mlađi, op. a./ bio odsutan

⁹ Ἀκράγας, grčka apoikija na južnoj obali Sicilije.

¹⁰ Rt Eknom (Ἐκνομος) u blizini Agrigenta.

¹¹ Γέλα, grčka apoikija na južnoj obali Sicilije.

¹² Ῥήγιον, grad na italijanskoj strani Mesinskog prolaza.

od kuće, čekajući neprijateljsku flotu u Italiji, jer je mislio da niko neće doći protiv njega bez velike sile. Ali bio je u zabludi, jer je Dion s tim istim ljudima koji su bili pod petom njegovog protivnika slomio kraljev ponos i zauzeo cijeli onaj dio Sicilije kojim je Dionisije /Mlađi, op. a./ vladao, kao i grad Sirakuzu, osim citadele i otoka koji su činili dio grada. On je zapravo bio toliko uspješan da je tiranin pristao na sklapanje mira pod sljedećim uvjetima: Sicilija je trebala pripasti Dionu, Italija Dionisiju /Mlađem, op. a./, a Sirakuza Apolokratu,¹³ kojemu je Dionisije /Mlađi, op. a./ posebno vjerovao.”)

Kako bi se usaglasile informacije iz citiranih dijelova narativa Diodora, Kornelija Nepota i Plutarha, moglo bi se pretpostaviti da je Dionisije Mlađi sa svojim dijelom flote i vojske isplovio u južnu Italiju kako bi kontrolirao tamošnje pomorske linije i obalu, dok je Filist s drugim dijelom flote to isto činio na Jadranskom moru.

Kraj sirakuške hegemonije na Jadranu

Sudeći po informacijama iz Diodorovog historiografskog narativa, navedeni jadranski polisi su se nalazili situirani negdje na jadranskoj obali, na dijelu koji se u antici smatrao Apulijom, ali bliže Otrantskom prolazu. Livije (X, 2) spominje grad Turije koji je 302. god. pr. n. e. zauzela i privremeno držala plaćenička vojska pod komandom Kleonima Lakedemonjanina. Po Liviju se ovaj grad nalazio u salentinskoj zemlji, znači na poluotoku na krajnjem jugoistoku Italije. Sudeći po tome što je, nakon što je izbačen iz Turije, Kleonim boravio na pučini Jadranskog mora, moguće je pretpostaviti da se Turije nalazio na jadranskoj strani Salenta i da je bio jedan od dva polisa koje je osnovao Dionisije Mlađi.

Dionovo padanje u nemilost i odlazak sa Sicilije u balkansku Grčku direktno je povezano i s povratkom Filista iz Adrije u Sirakuzu. O tome Plutarh u životopisu Diona (11) navodi sljedeće: οἱ δὲ τῷ Δίῳι πολεμοῦντες φοβούμενοι τὴν τοῦ Διονυσίου μεταβολὴν ἔπεισαν αὐτὸν ἀπὸ τῆς φυγῆς μεταπέμπεσθαι Φίλιστον, ἄνδρα καὶ πεπαιδευμένον περὶ λόγους καὶ τυραννικῶν ἠθῶν ἐμπειρότατον, ὡς ἀντίταγμα πρὸς Πλάτωνα καὶ φιλοσοφίαν ἐκείνον ἔξοντες. ὁ γὰρ δὴ Φίλιστος ἐξ ἀρχῆς τε τῆ τυραννίδι

¹³ Ἀπολλοκράτης, sin Dionisija II Mlađeg.

καθισταμένη προθυμότατον ἑαυτὸν παρέσχε, καὶ τὴν ἄκραν διεφύλαξε φρουραρχῶν ἐπὶ πολὺν χρόνον. ἦν δὲ λόγος ὡς καὶ τῇ μητρὶ πλησιάζοι τοῦ πρεσβυτέρου Διονυσίου, τοῦ τυράννου μὴ παντάπασιν ἀγνοοῦντος. ἐπεὶ δὲ Λεπτίνης, ἐκ γυναικὸς ἦν διαφθείρας ἐτέρῳ συνοικοῦσαν ἔσχε γενομένων αὐτῷ δυεῖν θυγατέρων, τὴν ἐτέραν ἔδωκε Φιλίστῳ μηδὲ φράσας πρὸς Διονύσιον, ὀργισθεὶς ἐκείνος τὴν μὲν γυναῖκα τοῦ Λεπτίνου δήσας ἐν πέδαις καθεῖρξε, τὸν δὲ Φιλίστον ἐξήλασε Σικελίας, φυγόντα παρὰ ξένους τινὰς εἰς τὸν Ἄδριαν, ὅπου καὶ δοκεῖ τὰ πλείστα συνθεῖναι τῆς ἱστορίας σχολάζων. οὐ γὰρ ἐπανήλθε τοῦ πρεσβυτέρου ζῶντος, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐκείνου τελευτήν, ὥσπερ εἴρηται, κατήγαγεν αὐτὸν ὁ πρὸς Δίωνα τῶν ἄλλων φθόνος, ὡς αὐτοῖς τε μᾶλλον ἐπιτήδειον ὄντα καὶ τῇ τυραννίδι βεβαιότερον. (“Ali Dionovi neprijatelji, u strahu od promjene kod Dionisija /mlađeg, op. a./, nagovorili su ga da pozove iz progonstva Filista, čovjeka upućenog u književnost i poznavaoca tiranskih običaja, kako bi u njemu mogli imati protutežu Platonu i filozofiji. Jer Filist je na samom početku najgorljivije pomagao uspostavljanje tiranije i dugo vremena bio zapovjednik garnizona koji je čuvaо citadelu. Postojala je i priča da je bio vrlo blizak s majkom starijeg Dionisija i da tiranin nije bio posve neupućen u tu činjenicu. Ali kada je Leptin, koji je imao dvije kćeri sa ženom koju je iskvario dok je živjela s drugim muškarcem, i zatim je uzeo za ženu, dao je jednu od njih Filistu, a da ništa nije rekao Dionisiju /Starijem, op. a./, tiranin se razbjesnio, stavio je Leptinovu ženu u okove i zatvor i protjerao Filista sa Sicilije. Filist se sklonio kod nekih prijatelja u Adriju i ondje je, čini se, u dokolici sastavio veći dio svoje historije /Sicilije, op. a./.¹⁴ Jer on se nije vratio u Sirakuzu dok je stariji Dionisije bio živ, ali nakon njegove smrti, kao što sam rekao, zavist koju su drugi dvorjani osjećali prema Dionu dovela je do njegovog opoziva. Smatrali su ga prikladnijim čovjekom za njihove ciljeve i vjernim prijateljem tiranije.”).

To što je Filist za vrijeme svoga progonstva od strane Dionisija Starijeg boravio u Adriji ukazuje na nezavisnu političku poziciju ovog jadranskog grada. Za vrijeme višegodišnjeg boravka

u Adriji, Filist se bavio pisanjem svoga historijskog djela o Siciliji od najranijih vremena (shvaćenih u smislu tadašnjeg povijesnog konteksta) pa do 363. god. pr. n. e. Filistov boravak u Adriji pokazuje i da su Jadransko more i njegove obale u IV st. pr. n. e. bile vrlo poznate za tadašnji civilizirani svijet Mediterana, odnosno da su bile njegov sastavni dio, a ne neka egzotični, udaljeni, relativno izolirani, zabačeni ili slabo poznati predjeli. Pomorski putevi i primorski gradovi i otoci su bili uvezani među sobom, kao i s ostatkom Mediterana, a vijesti su cirkulirale. I ništa nije bilo neobično za jednog bogatog, utjecajnog i iznimno obrazovanog Grka iz Sirakuze u zrelim godinama da odseli u Adriju i da tamo napiše svoj *opus magnum*, istovremeno bivajući dobro informiran o stanju o domovini.

Filist se u kontekstu Jadranskog mora i Otrantskog prolaza spominje na još nekim mjestima u dostupnim vrelima, i to:

1. Filist se s flotilom kojom je zapovijedao nalazio u Japigiji, dok je Dion plovio preko otvorenog mora ka Siciliji – (*Plut. Dion*, 25): τοὺς δὲ στρατιώτας τοὺς Δίωνος ἐξεδέξαντο στρογγύλαι δύο ναῦς, τρίτον δὲ πλοῖον οὐ μέγα καὶ δύο τριακόντοροι παρηκολούθουν. ὅπλα δέ, χωρὶς ὧν εἶχον οἱ στρατιῶται, δισχιλίας μὲν ἐκόμιζεν ἀσπίδας, βέλη δὲ καὶ δόρατα πολλὰ, καὶ πλήθος ἐφοδίων ἄφθονον, ὅπως ἐπιλίπη μηδὲν αὐτοὺς ποντοποροῦντας, ἅτε δὴ τὸ σύμπαν ἐπὶ πνεύμασι καὶ θαλάσῃ πεπονημένους τὸν πλοῦν διὰ τὴν γῆν φοβεῖσθαι καὶ πυνθάνεσθαι Φιλίστον ἐν Ἰαπυγία ναυλοχούντα παραφυλάττειν. (“Dionovi vojnici napunili su dva trgovačka broda, a pratio ih je treći transportni male veličine, zajedno s dvije galije s trideset vesala. Štaviše, osim oružja koje su imali njegovi vojnici, Dion je nosio i 2000 štitova, projektila i kopalja u velikom broju te bezgraničnu zalihu namirnica, kako im ne bi šta nedostajalo dok bi putovali otvorenim morem. Jer oni su se tokom svog putovanja potpuno prepustili vjetrovima i moru, zato što su se bojali obale, saznajući da Filist pazi na njih s flotom u Japigiji.”) Vjerovatno se Filistova flotila nalazila na italijanskoj strani Otrantskog prolaza, odakle je mogla nadzirati prelaske i uobičajene pomorske puteve iz balkanske Grčke u južnu Italiju. Kako bi izbjegao da ga primijeti i napadne

¹⁴ Međutim, u raspravi “O izgnanstvu”, Plutarh, govoreći o historičarima koji su pisali historiografska djela u izgnanstvima, navodi (*Mor. Exil.* 605c) da je Filist pisao u Epiru.

- Filistova nadzorna flotila, Dion se sa svojim brodovima i plaćenicima otisnuo na otvoreno more i, umjesto da koristi južnu Italiju kao usputne stanice, on je, u tadašnjem plovidbenom kontekstu riskantnom poduhvatu, odlučio da ide direktno pravom linijom na Siciliju.
2. U vrijeme kada je Dion krenuo na Sirakuzu, Filist je s dijelom flote krstarilo Jadranskim morem (već citirani i prevedeni podatak *Diod. XVI, 11, 3*).
 3. Filist je sa svojom flotom koja se sastojala od velikog broja trirema iz Japigije došao u pomoć Dionisiju Mlađem, pa se težište borbe s pobunjenim Sirakužanima i Dionovim plaćenicima i pristalicama prebacilo na morski teatar i pomorske bitke – (*Plut. Dion, 35*): τὸς δὲ μισθοφόρους οὐδὲν ἦττον ἐν ὑποψίαις εἶχον, καὶ μάλιστα τῶν πλείστων ἀγώνων πρὸς τὸν τύραννον ἤδη γινομένων κατὰ θάλατταν, ἐπειδὴ Φίλιστος ἦκεν ἐξ Ἰαπυγίας ἔχων πολλὰς τριήρεις Διονυσίῳ βοηθήσων, καὶ τῶν ξένων ὄντων ὀπλιτῶν οὐδεμίαν ἔτι χρῆσιν ἐνόμιζον εἶναι πρὸς τὸν πόλεμον... (“Međutim, oni /Sirakužani, op. a./ nisu bili ništa manje sumnjivi prema njegovim /Dionovim, op. a./ plaćenicima, a posebno sada kada se većina borbi protiv tiranina odvijala na moru, budući da je Filist došao iz Japigije s velikim brojem trijera da pomogne Dionisiju /Mlađem, op. a./, a kako su plaćenici bili vojnici, smatrali su da više od njih nemaju koristi za rat...”).

Kao što se može vidjeti, sva tri podatka su hronološki i situaciono povezana. Narativ moguće rekonstrukcije bi tako kazivao da je Filist bio zapovjednik značajne pomorske sile sa zonom odgovornosti Jadranskog i onog dijela Jonskog mora koji je gravitirao Otrantskom prelazu. Pored osiguravanja sirakuškog utjecaja i moći na ovom prostoru, Filist je imao i zadatak da pazi i kontrolira prelaze s Balkana prema zapadu, između ostalog i na sve sumnjive aktivnosti usmjerene na vlast tiranina Dionisija Mlađeg. Međutim, po svemu sudeći, ni on, a ni tiranin nisu imali ikakvih informacija niti o onome šta priprema Dion niti o tome kako to namjerava izvesti. U suprotnom, pošto su raspolagali značajnim snagama, oni bi to spriječili u samom začetku. Dionisije Mlađi sigurno ne bi ni s glavnim svojim snagama napustio Sirakuzu i otišao u južnu Italiju da je imao pojma o nakanama Diona. Uostalom, on je o svemu tome saznao

tek nakon što je Dion već bio na putu zauzimanja same Sirakuze. Filist je opet o tome šta se događa saznao tek nakon što ga je o tome obavijestio Dionisije Mlađi. Veliki obavještajni i informacioni previd na kraju je skupo koštao i tiranidu Dionisija Mlađeg i njegovu porodicu i njegove pristalice, između ostalog i samoga Filista, a i posljedično sirakušku pomorsku hegemoniju i sam tim sirakuško gospodstvo na Jadranu. Nakon što je obaviješten šta se dešava, Filist s flotom napušta Jadran i Otrantski prolaz i pomorske snage preusmjerava u bitke građanskog rata koji je izbio. Ova prekomanda Filista i mornarice kojom je zapovijedao mogla bi se smatrati i konačnim povlačenjem sirakuške mornarice iz Jadrana i Otrantskog prolaza, jer su kaos, građanski ratovi, strane invazije, demografsko, političko i svako drugo opadanje teško pogađali Sirakuzu naredne dvije decenije, sve dok Korinćanin Timoleon nije ponovo uspostavio red i mir u iznurenoj apoikiji. Ali stabiliziranje i ponovno osnaživanje Sirakuze nije dovelo i do povratka sirakuškog pomorskog i priobalnog carstva koje je bio uspostavio Dionisije Stariji. Sirakuška hegemonija se bila nepovratno raspala. Samim tim se može i smatrati kako je 357. god. pr. n. e., nakon višedecenijskog razdoblja, završeno doba dominacije Sirakuze na Jadranskom moru i Otrantskom prolazu. Tamošnji se polisi (i one koje je osnovao, pomogao osnovati, zauzeo i štitio Dionisije Stariji i one koje je osnovao Dionisije Mlađi) osamostaljuju. Zato bi se moglo s određenom dozom sigurnosti pretpostaviti da je to bila godina i faktičke nezavisnosti isejskog polisa (uključujući i njegove stanice, naselja i empireje van otoka Visa). Upraznjeni prostor moći na Jadranskom moru zauzimaju i gusarske etrurske i ilirske zajednice i skupine. Posebno bi se to odnosilo na etrursku gusarsku aktivnost koja je polazila iz močvara Spine i drugih obližnjih naselja, kao i na sve izražajniju aktivnost ilirskih primoraca, npr. Ardijejaca.

Zaključak

Analiza dostupnih pisanih vrela pokazuje da je prva tiranida Dionisija II Mlađeg, iako kratkotrajna i uveliko obilježena njegovim sukobom s Dionom, ostavila značajan trag i na Jadranskom moru. Osnivanje dva polisa u Apuliji, uz prisutnost sirakuške flote pod zapovjedništvom Filista,

potvrđuje namjeru Dionisija II Mlađeg da nastavi politiku hegemonije i nad Jadranskim morem i kontrole nad ključnim pomorskim pravcem kroz Otrantski prolaz. Međutim, Dionov povratak i kasniji građanski rat u Sirakuzi skrenuli su sve snage prema Siciliji, što je kao neminovnu i neposrednu posljedicu imalo povlačenja sirakuške vojne moći iz Jadrana i Otrantskog prolaza.

Radi toga se 357. god. pr. n. e. može smatrati i prijelomnim trenutkom nakon kojeg Jadran prestaje biti prostor sirakuške hegemonije i pre-rasta u prostor novih aktera – nezavisnih polisa, ali i gusarskih zajednica ilirskog i etrurskog porijekla. U arheološkom smislu, upravo se u to vrijeme primjećuje i politička emancipacija isejskog polisa (u odnosu na metropolu Sirakuzu), jačanje niza obalnih i otočkih naselja te dinamičnija mreža kontakata između lokalnih zajednica i italjskog i helenskog svijeta. To potvrđuje da povijesni događaji vezani uz pad sirakuške moći nisu ostali ograničeni na političku i vojnu dimenziju, nego su otvorili novo poglavlje u razvoju jadranskog područja. Zato se može smatrati da je razdoblje prve tiranide Dionisija II Mlađeg u kontekstu jadranskog područja bilo i bitna etapa u širem procesu transformacije tog prostora te promjene njegove dinamike razvoja.

Summary

Dionysius II. the younger and the Adriatic Sea

Describing first tyranid-period of Dionysius II, historian Diodorus wrote that this tyrant founded two poleis on Adriatic coast of Apulia. The reason for its establishment was the protection of maritime routes and trade on Strait of Otranto and Adriatic Sea, which were threatened by corsairs from the coastal communities. The establishment of these two poleis on Apulian coast may be dated to the first years of first tyranid-period of Dionysius the Younger in Syracuse. Another piece of information where Diodorus's narrative mentions these newly established poleis can be linked to Dion and his return (with a mercenary army) to Sicily with the aim of overthrowing the tyranny of Dionysius the Younger. That return happened in 357th BC. In that year, the historian Philistus, a

loyal follower of Dionysius II, was in charge of controlling the Adriatic Sea and Strait of Otranto. In addition to ensuring Syracuse's influence and power in that area, Philistus also had the task of watching over and controlling the crossings from the Balkans to the west, including all suspicious activities aimed at the rule of tyrant Dionysius the Younger. However, by all accounts, neither he nor the tyrant had any information about what Dion was preparing or how he intended to carry it out. When Dionysius II learned, with a strategic delay, about Dion's move to Sicily with a mercenary army and that a mass of rebellious Syracusans had crossed over to him and that Syracuse itself (except for the citadel) was occupied, he sent a message to Philistus with order to come with his fleet to help him. So Philistus left Adriatic Sea and Strait of Otranto and headed for Sicily. A great intelligence and informational misconduct ended up costing the tyranny of Dionysius the Younger, his family and his supporters, including Philistus himself, and consequently the Syracuse maritime hegemony and the Syracuse dominion on the Adriatic. The departure of Philistus and the navy he commanded from the Adriatic Sea could also mark the end of Syracusan hegemony on the Adriatic Sea and Strait of Otranto. For the next two decades, Syracuse was hit by chaos, civil wars, foreign invasions, demographic, political and every other decline. Thus, from 357th BC, Adriatic polis became independent, and the indigenous coastal communities themselves certainly decided to take advantage of the opportunity to fill the suddenly created vacuum of power and dominance.

Bibliografija

Kratice

FGrH Die Fragmente der griechischen Historiker
 PWRE Paulys-Wissowa Real-Enzyklopädie der classischen altertumswissenschaft, Stuttgart

Izdanja izvora/vrela

Atenej 1961: Gulick, Ch. B. (ed.), Athenaeus, The Deipnosophists, LCL 1961.
 Ciceron 1853: Yonge, Ch. D. / Barham, F. F. (ed.), Treatises of M. T. Cicero, The Nature of the Gods, On Divination, On Fate, On the Republic, On the Laws, And on Standing for the Consulship, Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden, London 1853.
 Ciceron (Marko i Kvint) 1908–1909: Shuckburgh, E. S. (ed.), The Letters of Cicero; the whole extant

- correspondence in chronological order, in four volumes, George Bell and Sons, London 1908–1909.
- Ciceron 1923: Falconer, W. A. (ed.), *On Old Age. On Friendship. On Divination*, LCL 1923.
- Ciceron 1948: E. W. / Rackham, H. (ed.), *On the Orator: Book 1–2*, Sutton, LCL 1948.
- Ciceron 2002: Shackleton Bailey, D. R. (ed.), *Cicero, Letters to Quintus and Brutus. Letter Fragments. Letter to Octavian. Invectives. Handbook of Electioneering*, LCL 2002.
- Ceses 2018: Untila, A. / Berkowitz, G. / Ramiotis, K. / Alexander, J. / Giallousis, N. (eds), *Chiliades or Book of Histories by John Tzetzes*, *Mitologia em Português* 2018.
- Diodor 1939: Oldfather, C. H. (ed.), *Diodorus Siculus, Library of History, Volume III: Books 4.59–8*, LCL 1939.
- Diodor 1950: Oldfather, C. H. (ed.), *Diodorus Siculus, Library of History, Volume V: Books 12.41–13*, LCL 1950.
- Diodor 1954: Oldfather, C. H. (ed.), *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VI: Books 14–15.19*, LCL 1954.
- Diodor 1952: Sherman, Ch. L. (ed.), *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VII: Books 15.20–16.65*, LCL 1952.
- Dionisije iz Halikarnasa 1937: Cary, E. (ed.), *Roman Antiquities, Volume I*, LCL 1937.
- Dionizije iz Halikarnasa 1985: Usher, S. (ed.), *Dionysius of Halicarnassus, Critical Essays, Volume II. On Literary Composition. Dinarchus. Letters to Ammaeus and Pompeius*, LCL 1985.
- Eusebije iz Cezareje 1903: Gifford, E. H. (ed.), *Eusebius of Caesarea: Praeparatio Evangelica (Preparation for the Gospel)*, Oxford University Press, Oxford 1903.
- Livije 1926: Foster, B. O. (ed.), *Livy, History of Rome, Volume IV: Books 8–10*, LCL 1926.
- Livije 1995: Mirković, M. (ur.), *Istorija Rima od osnivanja Grada, drugo petoknjižje*, Srpska književna zadruga, Beograd 1995.
- Nepot 1929: Rolfe, J. C. (ed.), *Cornelius Nepos*, LCL 1929.
- Nepot 1999: Miklić, J. (ur.), *Kornelije Nepot, O istaknutim vojskovođama stranih naroda*, MH, Zagreb 1999.
- Platon 1929: Bury, R. G. (ed.), *Timaeus. Critias. Cleitophon. Menexenus. Epistles*, LCL 1929.
- Pausanija 1913: Frazer, J. (ed.), *Pausanias's description of Greece*, Macmillan, London / New York 1913.
- Pausanija 1989: Pasinij, U. (ur.), *Pauzanija, Opis Helade*, Logos, Split 1989.
- Plinije Stariji 1866: *Naturalis historia*, Weidmann, Berlin 1866.
- Plinije Stariji 1940: Rackham, H. (ed.), *Natural History, Volume III: Books 8–11*, LCL 1940.
- Plinije Stariji 2015: *Plinije Stariji, Istorija prirode, Dosijsje*, Beograd 2015.
- Plutarh, 1916: Perrin, B. (ed.), *Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, LCL 1916.
- Plutarh, 1917: Perrin, B. (ed.), *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*, LCL 1917.
- Plutarh, 1918: Perrin, B. (ed.), *Lives, Volume VI: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus*, LCL 1918.
- Plutarh, 1919: Perrin, B. (ed.), *Lives, Volume VII: Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar*, LCL 1919.
- Plutarh 1959: De Lacy, Ph. H. / Einarson, B. (ed.), *Moralia, Volume VII: On Love of Wealth. On Compliancy. On Envy and Hate. On Praising Oneself Inoffensively. On the Delays of the Divine Vengeance. On Fate. On the Sign of Socrates. On Exile. Consolation to His Wife*, LCL 1959.
- Plutarh 1965: Pearson, L. / Sandbach, F. H. (ed.), *Moralia, Volume XI: On the Malice of Herodotus. Causes of Natural Phenomena*, LCL 1965.
- Plutarh 1978: Đurić, M. N. (ur.), *Plutarh, Slavni likovi antike II*, MS, Novi Sad.
- Plutarh 1988: Dukat, Z. (ur.), *Plutarh, Usporedni životopisi (I–III) A. Cesarec*, Zagreb 1988.
- Romejska enciklopedija Suda / Σοῦδα on line: <https://www.cs.uky.edu/~raphael/sol/sol-html/>
- Stefan Vizantinac 1825: L. / Berkelii, A. / Pinedo Th. De (ed.), *Stephanus Byzantinus cum annotationibus Holstenii, Vol. I. cum Guilielmi Dindorfii praefatione, cui insunt lectiones libri Vratislav*, In libraria Kuehniana, Lipsiae 1825.
- Stefan Vizantinac 1849: Meineke, A. (ed.), *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt I*, G. Reimer, Berlin 1849.

Literatura

- Anello, P. 1980, *Dionisio il Vecchio. I. Politica adriatica e tirrenica*. Boccone del povero, Palermo 1980.
- Boehringer, C. 1979, *Zu Finanzpolitik und Münzprägung des Dionysios von Syrakus*, in: Mørkholm, O. / Waggoner, N. (eds), *Greek Numismatics and Archaeology, Essays in Honor of Margaret Thompson*, Wetteren 1979, 9-32.
- Bonacasa, N. / Braccisi, L. / De Miro, E. (eds) 2002, *La Sicilia dei due Dionisi*, *Atti della settimana di studio*, Agrigento, 24–28 febbraio 1999, L'Erma di Bretschneider, Roma 2002.
- Buora, S. B. A. 1984, *Dionisio e Gelone. Il tiranno e il re*, in: *Scritti in onore di A. Biscardi*, Milano 1984, 455-462.

- Buora, S. B. A.* 1984a, *Liberta e tirannide in un discorso siracusano di Diodoro Siculo*, Roma 1984.
- Caven, B.* 1990, *Dionysius I: War-Lord of Sicily*, Yale University Press 1990.
- Costanza S.* 2022, *Siracusa e gli Illiri da Dionisio I ad Agatocle: Penetrazione economica nell'Adriatico e interazione culturale*, *Živa antika* 72, Skopje 2022, 101-124.
- D'Andria, F.* 2002, *L'Adriatico. I rapporti tra le due sponde: Stato della questione*, in: Bonacasa, N. (ed.), *La Sicilia dei due Dionisî: Atti della settimana di studio, Agrigento, 24-28 febbraio 1999, Progetto Akragas*, 2, Roma 2002, 117-137.
- Dreher, M.* 2010, *La Sicilia antica*. Il Mulino, Bologna 2010.
- Fritz, K. von* 1968, *Platon in Sizilien und das Problem der Philosophenherrschaft*, De Gruyter, Berlin 1968.
- Frolov, E.* 1975, *Organisation und Charakter der Herrschaft Dionysios' des Älteren*, *Klio* 57, Berlin 1975, 103-122.
- Frolov, E.* 1976, *Organisation und Charakter der Herrschaft Dionysios' des Älteren*, *Klio* 58, Berlin 1976, 377-404.
- Gitti, A.* 1952, *Ricerche sulla vita di Filisto, Adria e il luogo dell'esilio*, *Memorie dell'Accademia nazionale dei Lincei ser. 8a, 4.4*, Accademia nazionale dei Lincei, Roma 1952.
- Manfredi, V. M.* 2015, *Le Tyran de Syracuse*, Plon, Paris 2015.
- Manni, D. E.* 1979, *Diocle di Siracusa fra Ermocrate e Dionisio*, *Kokalos* 25, Pisa / Roma 1979, 220-231.
- Muccioli, F.* 1999, *Dionisio II: storia e tradizione letteraria*, Cooperativa Libreria Universitaria Editrice, Bologna 1999.
- Sanders, L. J.* 1979, *Dionysios I of Syracuse and the Validity of the Hostile Tradition*, *Scripta Classica Israelica* 5, 1979, 64-84.
- Sanders, L. J.* 1981, *Diodorus Siculus and Dionysius I of Syracuse*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 30, Stuttgart 1981, 394-411.
- Sanders, L. J.* 1987, *Dionysius I of Syracuse and Greek Tyranny*, Croom Helm, London 1987.
- Sanders, L. J.* 2015, *Dionisio I di Siracusa e la tirannide greca*, EOTI, Sutri 2015.
- Smith, W.* 1849, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I-III, Taylor, Walton, and Maberly / John Murray, London / Paternoster Row 1849.
- Smith, W.* 1867, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I-III, Little, Brown and Company, Boston 1867.
- Sordi, M.* 1979, *Il IV e il III secolo da Dionigi I a Timoleonte (336 a.C.)*, in: Gabba, E. / Vallet, G. (eds), *Storia della Sicilia*, II, Napoli 1979, 209-236.
- Sordi, M.* 1980, *I rapporti fra Dionigi I e Cartagine fra la pace del 405 e quella del 392*, *Aevum* 54, Milano 1980, 23-34.
- Sordi, M.* 1980a, *Dionigi I e Platone*, in *φιλικίας χάριτι*, *Miscellanea di studi classici in onore di Eugenio Manni*, vol. VI, L'Erma di Bretschneider, Roma, 1980, 2013-2022.
- Sordi, M.* 1981, *Ermocrate di Siracusa, demagogo e tiranno mancato*, in: Gasperini, L. (ed.), *Storia sul mondo antico in memoria di F. Grosso*, Roma 1981, 595-600.
- Sordi, M.* 1999, *I due Dionigi, i Celti e gli Illiri*, in: Braccisi, L. / Graciotti, S. (eds), *La Dalmazia e l'altra sponda*, *Problemi di archaiologia adriatica*, Venezia 16-17 gennaio 1996, Olschki, Firenze 1999, 109-116.
- Sordi, M.* 2000, *L'Europa di Filisto*, in: Sordi M. (ed.), *Studi sull'Europa antica*, Alessandria (Studi di storia greca e romana 1), Edizioni dell'Orso, Alessandria 2000, 61-76.
- Stroheker, K. F.* 1958, *Dionysios I. Gestalt und Geschichte des Tyrannen von Syrakus*, Wiesbaden 1958.
- Stroheker, K. F.* 1968/1969, *Sizilien und die magna Graecia zur Zeit der beiden Dionysii*, *Kokalos* 14-15, Pisa / Roma 1968/1969, 114-139.
- Stroheker, K. F.* 2014, *Dionisio I. Immagine e storia del tiranno di Siracusa*, EOTI, Sutri 2014.
- Welcker, H. M.* 1971, *Dionysios I. Tyrann von Syrakus. (= Persönlichkeit und Geschichte, Band 57)*, Musterschmidt, Göttingen 1971.
- Westlake, H. D.* 1983, *Friends and Successors of Dion*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 32 (2), Stuttgart 1983, 161-172.
- Woodhead, A. G.* 1970, *The 'Adriatic Empire' of Dionysius I of Syracuse*, *Klio* 52, Berlin 1970, 503-512.